

Nizami Gəncəvinin şəxsiyyəti və sənəti

Nizami Gəncəvinin ədəbi kimliyi

Siracəddin Hacı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan
E-mail: siraceddin-haci@rambler.ru

Annotasiya. Məqələdə beş məsələ araşdırılmışdır. Birincisi, Nizami Gəncəvinin dünyagörüşünü formalaşdıran qaynaqlar göstərilmiş, onların şairin yaradıcılığına təsiri açıqlanmışdır. İkincisi, Nizami Gəncəvinin ədəbi şəxsiyyətinin əsas özəllikləri sayılmışdır. Üçüncüsü, Nizami Gəncəvinin dünya ədəbiyyatına təsiri təhlil olunmuşdur. Dördüncüsü, Nizami Gəncəvinin İslam dini dəyərlərinə bağlılığı öyrənilmişdir. Beşincisi, Nizami Gəncəvi irsini dərinədən öyrənmək üçün zəruri olan elmi əsaslar təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, qaynaqlar, dəyərlər, dövlət, İslam, ədalət, mərhəmət, elm

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 14.12.2021; qəbul edilib – 18.12.2021

Nizami Ganjavi's literary identity

Sirajeddin Haji

Doctor of Philosophy in Philology
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: siraceddin-haci@rambler.ru

Abstract. In the article five questions are investigated. Firstly, the sources that formed Nizami Ganjavi's worldview are shown, their impact on the poet's work is revealed. Secondly, the main features of Nizami Ganjavi's literary personality are considered. Thirdly, the influence of Nizami Ganjavi on world literature is analyzed. Fourth, Nizami Ganjavi's commitment to Islamic religious values is studied. Fifth, the scientific foundations necessary for in-depth study of Nizami Ganjavi's heritage are presented.

Keywords: Nizami Ganjavi, sources, values, state, Islam, justice, kindness, science

Article history: received – 14.12.2021; accepted – 18.12.2021

Giriş / Introduction

Nizami Gəncəvini ortaya çıxaran önəmli qaynaq və hadisələri belə sıralaya bilərik: Allah son Elçini seçdi, son ilahi mesajını – Qurani-Kərimi Ona nazil etdi, Qurani-Kərim insanları cəhəldən qurtardı, yeni toplum inşa etdi, tövhidi, ədaləti, mərhəməti, elmi təbliğ edən İslam dini sü-rətlə yayıldı, könülləri fəth etdi, otuz illik xilafət dövrü bitdi, səltənət dövrü başladı, Nizamiyədək üç önəmli dövlət formalaşdı: Əməvilər, Abbasilər, Səlcuqlular, bu dönmədə İslam dini ərəb dün-yasını, Hindistanı, Xorasani, Türkiistanı, Qafqazı, Anadolunu, İrani, Afrikani, Avropanın bir hissə-sini əhatə edən dinə çevrildi, Qurani-Kərim kitab şəklinə düşdü, hədislər toplandı, doqquz məşhur hədis kitabı çap olundu, bütün əsas fiqhi və kəlamı məzhəblər, elm, fəlsəfə, təfsir məktəbləri, irfa-

ni axınlar formalaşdı, İslam alimləri ayrı-ayrı elm sahələrində böyük uğurlar qazandılar. Bu dönmədə İslam dini yayıldığı coğrafiyada dörd əsas mədəniyyətlə üzləşdi: Misir, yunan, İran, Hindistan. Bu mədəniyyətlərlə təmas yeni elmi, siyasi, dini, ədəbi, irfani cərəyanların ortaya çıxmasına yol açdı, tərcümə kitablarının, elmi, fəlsəfi, dini mərkəzlərin sayı çoxaldı, fikir zənginliyinin olması üçün yeni qaynaqlar formalaşdı. Nizami onun dövrünədək yaranmış, inkişaf etmiş, ayrı-ayrı elm sahələrində böyük şəxsiyyətlər ortaya qoymuş dini, elmi, siyasi, fəlsəfi, ədəbi xəzinəni dərin-dən öyrəndi, bu təməllər üzərində yeni əsərlər yazdı, aid olduğu dinin ortaya çıxardığı mədəniyyəti zirvəyə daşıyanlar sırasında yer tutdu.

Əsas hissə / *Main Part*

Nizaminin əsl adı Cəmaləddin əbu Məhəmməd İlyas bin Yusuf bin Zəkiəddin bin Müəyyəddin əl-Gəncəvidir, Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, elmi düşüncə mərkəzlərindən biri olan Gəncədə doğulmuşdur, xanımının adı Afaq, oğlunun adı Məhəmməddir, Böyük Səlcuqlu dövlətinə bağlıdır, Azərbaycan türküdür, müsəlmandır, bütün varlığı ilə Allaha bağlıdır, dərin mədrəsə təhsili var, bütün elmləri öyrəndiyini yazır, oxumağı çox sevir, deyir ki, oxumadan, yeni şeylər öyrənmədən yatmaq haramdır, türk, fars, ərəb dillərini bilir, yunan və yəhudi qaynaqlarını araşdırır, Qurani-Kərimi, hədisləri, İslam alim və filosoflarının əsərlərini dərin-dən öyrənmişdir, düşüncəsinin mayası İslam dini və mədəniyyəti olsa da, xristianlığı, musəviliyi, İncili, Tövrəti, zərdüştlüyü, türk, fars, ərəb, yunan, hind, çin mədəniyyətlərini, tarixi, folkloru, musiqini, şeiri, əruzunu diqqətlə araşdırmış, elm xəzinəsi ortaya qoymuşdur, şairdir, böyük iddiası var, deyir ki, dünyada şairlik Nizami ilə bitmişdir.

Nizami irfan məktəbinə bağlıdır, şeyxdir, aşiqdir, arifdir, alimdir, mürşiddir, müridləri var, zühd əhlidir, qənaət sahibidir, təvazökardır, özünü yetişdirmək üçün riyazət üsulundan istifadə etmiş, çiləxanalarda çilələr çəkmişdir. Nizami ağıla çox önəm verir, deyir ki, ağıl mayadır, insanı seçən, üstün qılan ilahi nemətdir, insan ağılından doğru istifadə etsə, hər şeyi olar. Nizami böyük siyasət adamıdır, siyasəti, diplomatiyanı gözəl bilir, onun lirik şeirləri, “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə” adlı beş məsnəvisi dünya mədəniyyətinin şah əsərləri sırasında yer tutur. O, məktəb yaratmış, dünya ədəbiyyatına ciddi təsir göstərmişdir, onun məsnəviləri əl-əl gəzmiş, insanlar bu əsərlərə bərəkət qaynağı kimi baxmışlar. Dünyanın önəmli kitabxanalarında Nizaminin əsərləri var, bu əsərlər dünya dillərinə tərcümə olunmuşdur. Hindistanda təkə “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisinin yüz yeddi nüsxəsinin olduğunu bilirik...

Nizami insanlığın şairidir, min ilə yaxın bir vaxt keçsə də, Nizaminin məsnəviləri dəyərini itirmədi. Bunun səbəbləri var: onun məsnəviləri içində həqiqət daşıyır, Nizami insanlara hər zaman doğru yol göstərən dəyərləri təbliğ etmişdir. İçində həqiqət olmayan, dəyər daşımayan heç bir əsər qalıcı olmaz, təsir göstərməz, sevilməz. Nizaminin təbliğ etdiyi dəyərləri – insanı insan edən dəyərləri belə sıralaya bilərəm: Tövhid – şair deyir ki, bu ən böyük dəyərdir, insanlar tövhidi doğru anlasalar, bütün sıxıntılar həll olunar, Nizami tövhidi insan azadlığının əsası kimi tanıtmışdır. Ədalət – Nizami deyir ki, ədalət iki dünyanın sərmayəsidir, ədalət hər varlığı ilahi təyinatına uyğun yerdə tutmaq, hər kəsə, hər varlığa layiq olduğu haqqı verməkdir, tövhid insanla Allah, ədalət insanla insan münasibətlərinin əsasıdır. Mərhəmət – Nizami deyir ki, mərhəmət olmasa, insanlıq ölər, ilahi rızanı qazanmaq mərhəmətlə mümkündür. Elm – Nizami deyir ki, elm güc qaynağıdır, elmi olmayan Allahı tanımaz, inkişaf etməz, həlak olar, dəyərlərini itirər. Barış – bu, insanların bir arada yaşamasını təmin edən dəyərdir, şair deyir ki, fərqlilik ayədir, nemətdir, zənginlikdir, ona sayğı duyun ki, bir arada, hüzur içində yaşaya bilərsiniz. Rifah – Nizami deyir ki, yoxsulluq parçalayır, zənginlik birləşdirir. Şair zənginliyin əsasına halallığı qoyur, deyir ki, halal yaşamaq igidlikdir. Sevgi – Nizami sevgini münasibətlərin mayası kimi tanıtmışdır.

Nizami Qurani-Kərimdən çıxış edərək dövlət idarəçiliyinin əsasına altı dəyər qoymuşdur: həqiqət – dövlət doğru dəyərlər üzərində qurulmalı, doğru olan işləri gerçəkləşdirməlidir; ədalət – dövlətin imanı ədalətdir, bir dövlət küfurlə deyil, zülmə yığılar; məşvərət – dövlət məsləhətlə idarə olunmalıdır; ləyaqət və əhliyyət – iş işi bilənə verilməlidir; mərhəmət – Nizami deyir ki, dövlət

vətəndaşlarına mərhəmətlə yanaşmalı, onların sıxıntılarını həll etməli, bağışlama yolunu tutmalıdır; ümid – dövlət vətəndaşına qorxu deyil, ümid verməlidir, ümidin anası ədalət, meyvəsi sevgidir. Nizaminin dövlət idarəçiliyi ilə bağlı ən gözəl ölçüsü budur: hakimiyyətin şükrü ədalətdir. Dünya dövlətlərinin əsasında Nizaminin təsbit etdiyi dəyərlər olsa, yer üzündə savaq, kin, nifrət, aclıq, yoxsulluq, göz yaşı zülm olarmı?

Nizaminin düşüncəsinin mayası İslam dinidir. O ən çox hansı dəyərləri təbliğ edib desəniz, mən tövhid və ədalət cavabını verərəm. Nizami deyir ki, mənim torpağıma tövhid inancının toxumu səpilmişdir. Şair insan azadlığının əsasına tövhid inancını qoymuşdur, o deyir ki, Allaha təslim ol ki, azad olasan. Nizami Allahı tanıdır, bu məqsədlə varlıqları iki yerə ayırır: Yaradan və yaradılanlar. Şair deyir ki, Yaradan Allahdır, O, təkdir, tək olmaq ancaq Onun haqqıdır, O, vacibul-vücuddur, yəni var olmaq üçün bir başqa varlığa möhtac deyil, əbədidir, ehtiyacsızdır, hər varlığın ehtiyacını təmin edəndir, bütün mükəmməlliklər Ona aiddir, nöqsan sifətlərdən uzaqdır, bir tək İlahdır, ibadət, itaət, dua ancaq Onadır, heç bir varlığa bənzəməz, varlığın mütləq hakimidir, mərhəmətlidir, mülkün gerçək sahibidir, ölümü və həyatı yaradan Odur, hüzur qaynağıdır, güvən və iman verir, mütləq diridir, hər şeyi bilir, eşidir, görür, qullarına əsla zülm etməz, şərəf və etibar qaynağıdır, axirətin tək sahibidir, hər kəsdən hesab soruşacaq.

Nizami tövhid inancını doğru öyrətmək üçün yaradılanları da tanıdır: onlar çoxdurlar, yaradılmışlar, var olmaq üçün bir yaradıcıya möhtacdırlar, ehtiyacları var, fani-ölümlüdürlər. Nizami Allahı doğru tanımağın yolunu da öyrətmişdir: o deyir ki, insan Allahın zatını qavraya bilməz, belə ki, Allah sınırsız, insan sınırlı varlıqdır, sınırlının sınırsız qavramaq imkanı yoxdur, Allahı tanımağın iki yolu var: birincisi, Onun yaratdıqlarını tanı, yaradılanlardan yaradana doğru get, ikincisi, Allahın gözəl adlarının anlamını öyrən (əzbərləmə, öyrən). Şair bütün məsnəvilərinin əvvəlində Allahın gözəl adlarını bədii dillə bir-bir tanıtmışdır. Nizami hədəfini belə açıqlamışdır: yer üzündə Rəhmət Evi tikmək istəyirəm, bu, sevgi, barış, xeyir, rəhmət, bərəkət, hüzur evidir, insanlıq üçün tikiləcək bu ev dörd dayaq – dörd dəyər üzərində dayanacaq: tövhid, ədalət, elm, mərhəmət. Nizami Allah Rəsulunu – son Elçini, aləmlərə rəhmət olaraq, gözəl əxlaqı tamamlamaq üçün göndərmiş Hz. Məhəmmədi sevə-sevə tanıtmış, hər məsnəvisinin əvvəlində, tövhid bölməsindən sonra Ona yer vermiş, Onun gözəl örnəkliyini önə çıxarmış, Onu tanımaq üçün gözəl məcazlar seçmiş, oğlunun adını da Məhəmməd qoymuşdur. Nizami insana ikidünyalı həyat təklif edir, deyir ki, axirət dünyanın ruhudur, axirət inancı olmasa, insan da, bu dünya da anlamını itirər. Nizami insana şükrü, dini, yaradılışı, savabı, günahı, tövbəni, dünyanı, qəlbi, ümidi, əməyi, anlamlı həyatı, sərvəti tanıdır. Deyir ki, hər insan yer üzünün xəlifəsidir, onun işi yer üzündə tövhid, ədalət, xeyir, mərhəmət, barış, rifah üçün çalışmaqdır. İnsan olmağın şükrü Allaha təslim olmaqdır. Anlamlı həyatın ölçüsü budur: insan ilahi təyinatına uyğun yaşamaq, Allahın buyruqlarını yerinə yetirməlidir.

Bizim Nizamini anmağa deyil, anlamağa ehtiyacımız var. Kimliyimizi, dəyərlərimizi tanımaq, inkişaf etmək, azad olmaq, ədalətli cəmiyyət qurmaq, dünya mədəniyyətinin öncüllərinin sırasında yer tutmaq istəyiriksə, Nizami irsini dərindən öyrənməli, dəyərlərini günümüzə daşımalyıq. Bu böyük işi gerçəkləşdirmək üçün də bir sıra şərtlərə ehtiyac var: birincisi, Azərbaycan mədəniyyətinin, o sıradan Nizaminin islami kimliyi qəbul olunmalı, Nizami bağlı olduğu dəyərlər əsasında öyrənilməlidir. İkincisi, Nizami irsi yenidən tərcümə olunmalı, bədii və sətiri tərcüməsi hazırlanmalıdır. Üçüncüsü, bu böyük işi gerçəkləşdirmək üçün ayrı-ayrı elm sahələrinin mütəxəssislərindən ibarət elmi heyət formalaşdırılmalıdır. Dördüncüsü, Nizaminin hər misrasına şərhlər yazılmalı, onun irsi ilə bağlı ciddi elmi işlər ortaya qoyulmalıdır. Beşincisi, Nizaminin təbliğ etdiyi dəyərlər həyatımıza daşınmalıdır.

Nəticə / Conclusion

Biz də gücümüz ölçüsündə işlər gördük. Elmi fəaliyyətimizin iki əsas istiqaməti var, biri Qurani-Kərimlə, o birisi Nizami ilə bağlıdır. Nizamini aid olduğu dəyərlər işığında öyrənməyə çalışdıq, onun əsərlərinə on iki cild şərh yazdıq, işlərimiz davam edir, bu il “Yeddi gözəl” məsnəvisi ilə bağlı, min iki yüz səhifəlik, iki cildlik şərhimiz çap olundu. Dünya nizamişünaslığında ilk dəfə

olaraq şairin iki məktubuna yüz əlli səhifəlik şərh yazdım, “Nizaminin iki məktubu: dünya siyasət və diplomatiya tarixinin iki şah əsəri” adı ilə çap etdim. İndi “Nizaminin ədalət xütbəsi” adlı elmi işimi tamamlamışam. İşlər davam edir, Allah ömür versə, Nizami irsinin hamısını şərh edəcəyəm. Hərəkət bizdən bərəkət Allahdandır.

Литературная идентичность Низами Гянджеви

Сираджеддин Гаджи

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: siraceddin-haci@rambler.ru

Резюме. В статье были исследованы пять вопросов. Во-первых, были показаны источники, сформировавшие мировоззрение Низами Гянджеви, выявлено их воздействие на творчество поэта. Во-вторых, были пересчитаны основные особенности литературной идентичности Низами Гянджеви. В-третьих, было проанализировано влияние Низами Гянджеви на мировую литературу. В-четвертых, была изучена приверженность Низами Гянджеви исламским религиозным ценностям. В-пятых, были представлены научные основы, необходимые для углубленного изучения наследия Низами Гянджеви.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, источники, ценности, государство, ислам, справедливость, милосердие, наука